

Kostol klarisiek v Trnave

(Príspevok k problematike stredovekej architektúry mendikantov na Slovensku)

ŠTEFAN ORIŠKO

V doterajšej umelecko-historickej literatúre a tiež v širšej historickej spisbe nie je problematika trnavského kostola klarisiek neznáma. Jednotliví autori, ktorí sa rôznou mierou kostolu a kláštora venovali, pristupovali k nemu determinovaní dvomi rozpornými skutočnosťami. Najednej strane síce zdôrazňovali veľmi skoré usadenie ženskej vetve františkánskej ríše - klarisiek v Trnave, ale na druhej strane akceptovali evidentné štýlové znaky zachovanej stavby a konštatovali zväčša existenciu neskoršej architektúry: problematickou a nejasnou zostávala stavba, spojitelná s dobou po príchode klarisiek do mesta v 13. storočí. Niektorí autori hľadali staršie sídlo klarisiek na inom mieste v meste - ako napríklad J. Pöstényi, ktorý ich prvé sídlo lokalizoval k Dolnej bráne mesta, do novozaloženého kostola, neskôr zasväteného sv. Helene (Pöstényi, 1938, 91,92). K podobnej možnosti sa priklonil aj J. Roháč, uvažujúci o spoločnom sídle klarisiek a damiánok (Roháč, 1989, 43). A. Loubal predpokladal pôvodný kostol klarisiek ako drevený (Loubal, 1938,

Obr. 1. Trnava, bývalý kostol klarisiek, pohľad zo severovýchodu

133). Väčšina autorov ale naznačila, že dochované stredoveké jadro kláštorného kostola je už výsledkom prestavby. Takto V. Mencl hovoril o prestavbe staršieho kostolíka (Mencl, 1938,48), A. Jursao úplnej prestavbe (Jursa, 1957, 98), Súpis pamiatok o gotickom prebudovaní pôvodne ranogotického kostola (Súpis, 1969, 319). J. Bureš označil klariský kostol ako výsledok stavebnej činnosti po veľkom požiari mesta (1325) a predpokladal existenciu aj skoršej architektúry, vzniklej po tatárskom vpáde (Bureš, 1966, 51).

Viaceri autori teda predpokladali skoršiu architektúru, otázka podoby ktorej však nebola vyslovená. Príspevkom k tomu sa stal až uskutočnený výskum, ktorý vniesol do problému faktografické nálezy staršej formy kláštorného kostola a na ich základe navodil aj možnosť novej interpretácie vzťahu ranej doby pôsobenia mníšok v Trnave a ich sídelnej architektúry.

Stavebno-historický pamiatkársky výskum kostola (Oriško, 1978), vychádzajúci z potrieb uvažovanej obnovy, mal obmedzený rozsah: bol orientovaný na interiér stavby, kde najmä rozmerné prístenné barokové oltáre v lodi neumožňovali preskúmať časť nálezovo exponovaných situácií a niektoré podstatné súčasti pôvodnej stavby (ako napríklad tribúna mníšok) zostali nevyjasnené. Predpokladalo sa, že sa doskúmajú počas komplexnej obnovy, ktorá ale pre rozličné príčiny postupuje iba veľmi pomaly (doteraz bola reštaurovaná iba baroková klenba oratória mníšok so štukatérskou výzdobou). Pre rozsiahlejšie skúmanie zostali neprístupné aj fasády, kde ale podľa všetkého boli pri vytvorení novej omietky (v 1970-tych rokoch) porušené nálezové okolnosti starších vrstiev. Napriek tomu, že doteraz nemohli byť vyčerpané všetky nálezové možnosti výskumu stredovekého vývinu kostola klarisiek (a pri miernej dávke skepsy k uzavretiu výskumu nemusí dôjsť v dohľadnej dobe), predsa však aj jeho predbežné zhodnotenie stavia do nového svetla niektoré momenty architektúry žobravých reholí.

*

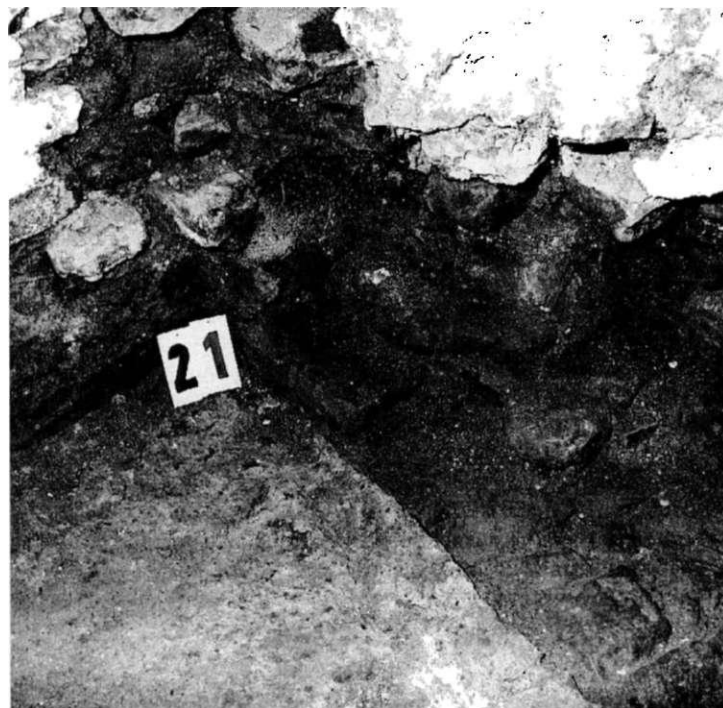
Pôdorysná osnova najstaršej fázy architektúry, ako vyplynula z výskumu, predstavuje v nálezovej situácii stredovekých mendikantských kláštorných kostolov Slovenska doteraz neregistrovaný typ, ktorý však na druhej strane je typom charakteristickým pre sakrálnu stavbu odlišného určenia a funkcie vo svojej dobe.

Jednak sondami v zachovaných murivách, ako aj sondou pod úroveň súčasnej podlahy chóru a tiež archeologickou sondou sa podarilo určiť architektúru prvej stavebnej fázy ako jednolodie s pravouhlo uzavretým chórom.

Základným momentom, vedúcim k zisteniu pravouhlého záveru chóru bol nález (identifikovanie) muriva, murovaného z nízkych a pomerne dlhých tehál s kolísavým rozmerom (s výškou od 4,5 po 6 cm, šírkou medzi 11 a 13 cm, dĺžkou od 24 po 26 cm). Murivo malo nepravidelnú väzbu, jeho tehly boli kladené do bohatého maltového lôžka nažltlej farby s väčším obsahom drobného riečneho štrku a nevyhaseného vápna. Šírka maltovej škáry miestami dosahovala až 4,5 cm (najmä pre zvltný povrch „prstovej“ tehly). Malta bola na povrchu muriva roztieraná a uhládzaná do plytkého vyžľabenia, tak, že pri hranách tehál vystupovala a v strede škáry bola vyhlbená (ustupovala z líca muriva) niekedy až do hĺbky 1 cm. Na takto štruktúrovanom murive boli miestami zistené tenké vrstvy náteru vápenným mliekom.

Predpoklad, že takto upravované murivo (so zatieranou a hladou ložnou maltou) patrí k najstaršej fáze potvrdila aj jeho absencia na mladšom polygonálnom závere chóru. Jeho nálezy v sondách na rôznych miestach murív vymedzili architektonickú formu kostola z najstaršej stavebnej fázy. Pôdorysne možno lokalizovať výskyt najstaršieho muriva na severný a južný múr chóru s prechodom cez triumfálny oblúk do lode, kde bolo potvrdené na severnom a južnom obvodovom murive. Jeho nálezy však už v priestore dnešného oratória chýbajú (rovnako tiež v jeho prízemí - v refektóriu). V tehlovom murive v tejto časti stavby okrem odlišného spôsobu murovania (bez roztieranej úpravy malty) boli zistené i rozdielne tehly (okrem sekundárne použitých stredovekých), ako aj rozdielny spojivový materiál (sympká hrubozrnná šedopiesková malta), ktorý bol zistený i na vťahnutých baro-

Obr. 2. Tehlové murivo so škárovaním v chóre.

Obr. 3. Nález rovného záveru kostola z 1. fázy.

Obr. 4. Rekonštrukcia kostola z 1. fázy.

kových oporných pilieroch lode, i na jej klenbe, ďalej v murivách kláštornej chodby pri kostole.

Podľa odlišnej kvality murív (i keď nebola zistená presná vymedzujúca cézura medzi stredovekou a barokovou dostavbou lode), možno vysloviť predpoklad, že architektúra kostola vo svojej počiatkovej vývinovej vrstve mohla končiť približne v miestach napojenia ranobarokového oratória na priestor lode, pri vzniku ktorého mohlo dôjsť aj k deštrukcii západného uzatvárajúceho muriva kostola. Loď v prvej fáze mohla dosahovať dĺžku cca 15 m, šírkovo zodpovedala dnešnému rozmeru (necelých 9 m).

V chóre sa nálezy muriva s utahovanou maltou sa viažu iba na jeho hĺbkové murivá, murivá polygónu sú mladšie. V mieste nasadenia polygónu na pôvodné obvodové murivá chóru bola preukázaná nielen vizuálna rozdielnosť murív, ale aj ich nepreviazanosť. Plytko pod barokovou podlahou v priestore za menzou hlavného oltára bol zistený úsek záverečného múru rovného ukončenia chóru. Na severovýchodnom (pôvodne exteriérovom) nároží pravouhlého chóru bol v obvodovom murive neskoršej (barokovej) sakristie zistený deštruovaný úsek muriva (dĺžka cca 73 cm), ktoré je zrejme fragmentom primárneho oporného piliera, previazaného so severnou stenou.

Obdobne ako v pôdoryse, kde nálezová prítomnosť škárovaného muriva určila dispozičný rozvrh architektúry, tak na základe zistení škárovania môžeme vymedziť jej výškové vrstvenie a vyhodnotiť zachované fragmenty stavebných detailov (i pri podstatnom narušení pozostatkov najstaršej stavby).

V priestore chóru fragment murív prvotnej fázy bol zaznamenaný na severnom a južnom obvodovom murive - z nich sa severný múr zachoval do výšky asi 320 cm (od úrovni súčasnej dlažby v chóre) až po nasadenie obiehajúcej bankálovej rímsy, ktorá vznikla v dru-

Obr. 5. Mendikantské kostoly s rovným záverom:
a) dominikáni, Vasvár (Haris, 1994),
b) františkáni, Óbuda (Altmann, 1994).

hej stavebnej fáze (neskôr bol jej vystupujúci profil zosekaný). Nad rímsou už pokračovalo murivo príslušné k fáze zaklenutia chóru zachovanou rebrovou klenbou, teda murivo súčasne s konzolami a vytvorením záverečného polygonu.

O čosi zložitejšia bola situácia na južnom chórovom múre - kde štruktúrované murivo pokračovalo v nepravidlených fragmentoch i nad sekundárnou rímsou. V hranole triumfálneho oblúka z chórovej strany bolo škárované murivo evidentné až do výšky nasadenia ranobarokovej rímsy. Jeho deštrukciou sa stratila možnosť zistenia pôvodného tvaru a výšky triumfálneho oblúka.

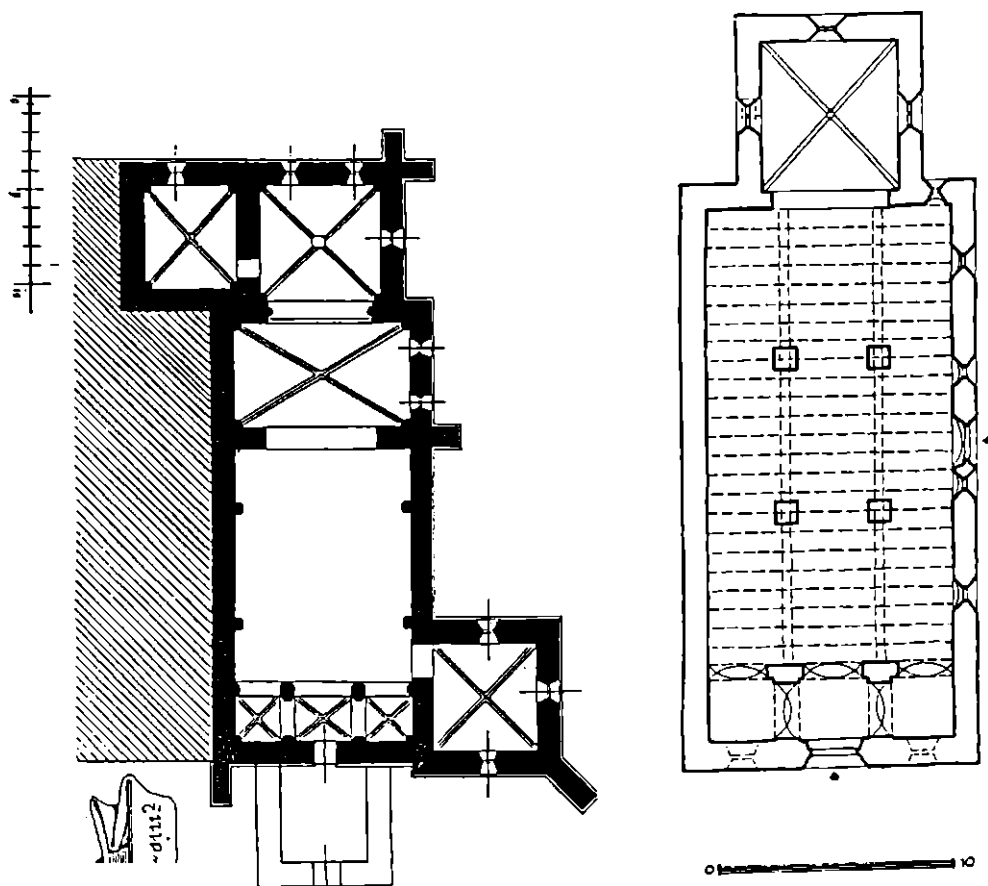
V lodi bolo škárované tehlové murivo najkompletnejšie - nachádzame ho až po nasadenie ranobarokovej klenby bez prerušenia - na južnej strane bola jeho intaktnosť potvrdená i do neho vyrezanými tromi okennými otvormi, ktorých špaleta má tiež upravovaný makový povrch. V severnom obvodovom múre lode boli okenné otvory zachytené iba v jedinom fragmente (úsek pôvodnej ľavej špalety v prvej okennej osi): pri ranobarokovom zaklenutí a vytvorení novej severnej fasády došlo totiž k zrušeniu pôvodných okenných otvorov a posunutiu osí okien.

Odkryté okenné výrezy v južnom múre lode predstavujú v základe jednoduché dobové funkčné typy, tak ako pôdorys, či ostatné stavebné detaily. Kompletne boli zistené dva okenné otvory - v prvom a treťom klenebnom poli južného múru (stredná okenná os nebola odkrytá v úplnosti). Najmenej rozrušený je okenný otvor v tretej osi, ktorý uchováva jednak pôvodnú výšku (cca 410 cm) i šírku (113 cm), ako aj celkový tvar. Okno má prostú zošíkmenú špaletu s lomeným záklenkom, znaky pre otázku časového vymedzenia nepostačujúce. Istým preukaznejším znakom je pretiahnutosť proporcií: okno je vysoké a štíhle, málo roztvorené, s ostením klopeným k ploche múru. Vo vzťahu k celkovému charakteru

architektúry v okennom výreze zaznamenávame fragmentárny tehlový prút: jednoduchý prút hranolovitého tvaru bol vymurovaný súčasne s oknom, tvoril ho rad nad seba kladených tehál.

Okná príbuznej formy boli sondážou evidované aj v severnom a južnom chórovom murive, so situovaním v priečnej osi kvadratického priestoru. Ich záklenky sa nezachovali, ale predpokladáme, že mali podobné lomené ukončenie ako okenné otvory v lodi.

Na základe zachovanej hmoty štruktúrovaného tehlového muriva a tiež tvaru i umiestnenia okenných výrezov je možné rekonštruovať otázku klenutia architektúry v prvotnej jej podobe. V obdĺžnikovej lodi je prípad jasný - pri úplnej absencii nálezov fragmentov klenby, alebo jej nábehov a vzhľadom k štíhlym oknám, ktoré zasahujú svojou formou podstatnú časť výšky lode, nemožno predpokladať jej staršie zastropenie iným spôsobom ako plochým dreveným stropom, ktorý je i pri relatívne veľkej šírke lode viac ako pravdepodobný. Zložitejším sa môže zdať problém prvotného zaklenutia v pravouhlom chóre. Na základe typových analógií, situovania okien a najmä negatívnych hranolovitých odtlačkov, evidentných na murivách triumfálneho oblúka, primárnych so štruktúrovaným murivom tejto stavebnej fázy - možno vysloviť hypotézu zaklenutia chóru jedným poľom krížovej rebrovej klenby.

Obr. 6. Kostoly s rovným uzáverom: a) Kláitor pod Znievom (Konyoki, archív OMF, Budapešť); b) Kaplná, rekonštrukcia (Puškárová, 1965).

Jednoduchému výrazivu architektúry zodpovedajú i ostatné zachované fragmenty jej detailov - neprofilovaný tvar sedilie so segmentovým záklenkom, vymurovaný z tehál v južnom múre chóru (s o čosi neskoršou výmaľbou), jednoduché výklenky v severnom a južnom chórovom murive - polkruhovo zakončená nika s pravouhlým ustúpením profilu, či hrotitý výklenok v severnom múre.

Otvorenou zostáva otázka formy a profilácie triumfálneho oblúka (i keď možno predpokladať na základe čiastkového zistenia jeho pravouhlé odstupňovanie smerom do lode) a tiež moment a podoba vstupu do kostola, ktorý nemožno uspokojivo rekonštruovať podľa fragmentu oblúka a prípadnej hrany ostenia v južnom obvodovom múre lode, zisteného iba z exteriéru z kláštornej chodby. Z hľadiska zvláštnej funkcie architektúry bez náleзов (najmä pre prestavanosť a čiastočne pre obmedzenú možnosť sondovania v lodi - pre barokové oltäre) zostáva bývalá tribúna mníšok. Jej existencia sa dá iba naznačiť na základe analógií z Podunajska, najmä Rakúska. V Trnave v prvej fáze musíme vystačiť s predstavou drevenej tribúny, siahajúcej až do polovice lode, s formou aká bola zaznamenaná, resp. predpokladaná u dominikánok v Imbachu, či klarisiek v Dürnsteine alebo v Judenburgu (Donin, 1935, 164, 184, 186). Nepriamo pre túto možnosť konštrukcie a polohy tribúny svedčí jednak pôdorysný tvar lode kostola, ako aj situovanie okenných otvorov. Zaiste táto forma by bola adekvátna celkovej strohosti a jednoduchosti primárnej vrstvy architektúry kláštorného kostola a bola by v súlade s jej slohovým charakterom. Tribúny mníšok patria k najmenej známym a preskúmaným dispozičným momentom v architektúre ženských vetví stredovekých reholí, najmä v ich počiatočných stavbách.

Nielen v momente tribúny, ale najmä formy chórového uzáveru, narážame tu vlastne na otázky širšie - súvisiace s typom architektúry trnavských klarisiek, ktoré sa dotýkajú ich miesta v počiatkoch architektúry žobravých rádov a tiež ich kontextu v rámci sakrálného staviteľstva 13. storočia: najstaršia zistená podoba kláštorného kostola typologický predstavuje druh obdĺžnikového jednolodia so štvorcovým klenutým chórom s jedným poľom krížovej rebrovej klenby, rešpektuje teda schému, známu na našom území už aj pred príchodom klarisiek do Trnavy.

Nielen geograficky, ale aj typologický azda najbližšou analógiou trnavského rádového kostola je farský kostol v Kaplnej z doby okolo r. 1244, (Kovačovičová-Puškárová, Jankovič, 53 an.), ktorý prepája staršiu miestnu tradíciu tehlových architektúr s kamenárskymi detailami, naznačujúcimi spojitosti s dolnorakúskymi cisterciánskymi strediskami. S kostolom v Kaplnej spája trnavské klarisky jednak základ pôdorysnej schémy a tiež charakteristický spôsob utvárania tehlového muriva s utahovanou ložnou maltou. Istým dispozičným rozdielom medzi oboma stavbami je ich západná časť: kostol v Kaplnej zrejme bol koncipovaný vo svojej pôvodnej forme ako dvojvežový s tribúnou, na kostole klarisiek v Trnave vzhľadom k rehoľným zvyklostiam ale veže nepredpokladáme. Tieto rozdiely vyplývajú z odlišnej funkcie a nebránia ich možnému zaradeniu do príbuzného štýlového prúdu či dokonca do užšej regionálnej skupiny, určenej predovšetkým jednoduchou dispozíciou, odkazujúcou ešte na tradíciu románskych dedinských kostolov, ku ktorej patrí aj strohý blokový charakter, akcentovaný tehlovým stavebným materiálom. Do tohto konzervatívneho, s regionálnou juhoslovenskou tehlovou tradíciou viazaného rámca bol potom v redukovanej škále začlenený aj skromný výrazový aparát, čerpajúci z neskororománskej i ranogotickkej morfológie.

Autentické tvaroslovné kamenárske články z prvej stavby trnavských klarisiek sa výskumom nezistili. Doložené sú iba negatívne odtlačky rebier krížovej klenby v chóre, ktorá dosadala do konzol neznámeho tvaru. Pri čistení zásypu barokovej krypty a pri výkopových prácach vo dvore kláštora, ktoré prebiehali v 1980-tych rokoch, sa našlo niekoľko zlomkov okenných kružieb a kruhový tanierový svorník s výbehmi jednoduchých klinových rebier. Tieto fragmenty nie je predbežne možné stotožniť s konkrétnymi situáciami kláštorného kostola.

I keď slohovo čitateľné tvaroslovné detaily architektúry klarisiek nepoznáme, pri po-

Obr. 7. Fragment sedílie z 1. fázy a sedília z 2. fázy v chóre.

rovnání celkovej koncepcie stavby s kaplnskou, dokladajú snád' trnavské klarisky slohovo o čosi pokročilejší stupeň. Farský kostol v Kaplnej je ovládaný azda prevažujúcim pocitom románskym, evidentným v portále i oknách lode (Bureš, 1966,92), v trnavskom riešení sa výraznejšie prejavujú neskoršie princípy, prítomné v štíhlejších tvaroch lomených okien po celom obvode plášťa stavby. Nie sú to iba novšie slohové zvyklosti, ktoré aplikujú gotický stavebný detail a jeho výtvarný charakter, v zásade už celá otázka architektúry mendikantov patrí neskoršiemu času - gotickej kultúre mesta.

Trnavské klarisky a ich dispozičná schéma, zložená z plochostropej lode rovno uzavretého chóru okrem blízkej paralely v kostole v Kaplnej, naznačujúcej väzby k regionálnym formám architektúry, má aj niekoľko ďalších analógií, a to medzi stavbami žobravých řeholí z 13. storočia v Uhorsku - teda medzi kláštorými kostolmi príbuzného zamerania. V rámci najstarších pamiatok mendikantskej architektúry sa vyskytuje nie početná skupina kostolov s kvadratickým chórom, zistená najmä archeologickými výskumami, ako sú dominikánky vo Veszpréme, založené v r. 1240, dominikáni vo Vasvári z doby po polovici 13. storočia, alebo bližšie nedatovaní františkáni zo Starého Budína (Óbuda), spomínaní k r. 1298 (Marosi, 1994, 46¹⁷; Haris, 1994, 198 an.; Altmann, 1994, 137 an.). Zo spomenutých kostolov sú známe iba pôdorysné štruktúry základových múrov, prípadne fragmentárne, silne prestavané jadrá, začlenené do murív neskorších chrámov. Z hľadiska (hoci torzovitého) stavu zachovania patria trnavské klarisky v rámci tejto skupiny stavieb k najucelenejším.

Celá skupina nesporne odráža počiatočný stav formovania architektúry mendikantov, ktorá do vývinových premien stredovekej architektúry nepriniesla zvláštne momenty vý-

zdoby alebo tvaroslovné riešenia, ale jej prínos a originalita spočíva v úsilí členiť pôdorys a priestor na funkčne rozdielne časti: na uzavretý, vydedený chór, určený konventu a na „laickú“ či kazateľskú loď. V skupine stavieb s krátkym kvadratickým chórom (s jedným klenbovým poľom) však ešte tieto princípy nie sú evidentné, prítomné sú ale v ďalších, zrejme vývinovo nasledujúcich pamiatkach z 13. storočia, v ktorých sa začali chóry predlžovať o ďalšie klenbové polia, ale uchovávali si rovný uzáver. Príkladmi tohto typu sú dominikánky z Margitinho ostrova v Budapešti z doby okolo polovice 13. storočia a snád aj dominikáni z Budína, s viacerými fázami z 13. storočia (Gyúrky, 1994, 121 an.).

Hoci výskum mendikantskej architektúry patrí medzi klasické témy medievalistiky, poznanie jej počiatkov je najmenej známe a interpretačné sa otvára až v poslednom čase, a to vždy s pribúdajúcimi nálezmi jej včasných príkladov. Mnohé otázky, ako je i pôvod rovnouzavretých chórov, zostávajú predbežne iba naznačené. Uvažuje sa o ich možnom vzťahu i prevzatí z vidieckej architektúry (Gyúrky, 1981, 129), alebo o vplyve dispozičných typov menších kláštorňích kostolov iných ríš, z prostredia mimo okruhu mendikantov (Marosi, 1994, 47). Takéto východiská či vzťahy by mohli naznačovať napríklad pôdorys premonstrátskeho kláštorňého kostola v Kláštore pod Znievom (po r. 1251) a napokon aj už skôr uvedený dedinský kostol v Kaplnej.

Rovno uzavreté chóry včasných mendikantských stavieb neboli iba špecifikom architektúry stredovekého Uhorska, ale objavujú sa medzi prvými jednoduchými pôdorysmi (najmä u dominikánov) ešte v prvej polovici 13. storočia aj Poľsku i v nemeckých regiónoch (Binding, 1982, 433 an.) - sú teda širším stredoeurópskym typom s istými variáciami a lokálnymi formovými predstupňami. Pre zaradenie prvej stavebnej fázy trnavských klarisiek sú tieto širšie paralely veľmi dôležité. Nepredpokladá sa, že by mendikanti v ranom období mali vlastné stavebné dielne, ukazujú sa skôr ich kontakty s miestnymi architektonickými tradíciami.

Vznik architektúry prvého kostola klarisiek odráža aj okolnosti formovania miestneho urbanizmu. Už V. Mencl pri analýze historického vývinu pôdorysu mesta naznačil, že klarisky sa v Trnave usadili na okraji staršej, pôvodom ešte románskej osady, na konci Kapitulskej ulice, v kúte narastajúcej osnove stredovekého mesta (Mencl, 1938, 44–45), čo zodpovedá všeobecne známemu a zvyčajnému situovaniu mendikantského kláštora v jeho štruktúre.

Na základe situovania kostola klarisiek v mestskom urbanizme, možno usudzovať o kodifikácii mestského pôdorysu a jeho celkovom charaktere v dobe udelenia mestských privilégií v r. 1238. Význam Trnavy podčiarkuje práve aj skorá prítomnosť mendikantskej rehole - klarisiek, s príchodom ihneď po tomto dátume, lebo už 22. mája 1239 ich pápež Gregor IX. v najstaršom zachovanom doklade potvrdil a zbral pod ochranu (Roháč, 1989,

Obr. 8. Výmaľba sediel z 13. storočia

Obr. 9. Odtlačky oblúkov deštruovaného lettnera, severovýchodný kút lode.

42). K počiatkom ich usadenia v meste sa viaže tiež neistá zmienka o zasvätení ich kostola či kláštora sv. Alžbete (Karácsonyi, 1924, 460). Je pravdepodobné, že táto zmienka nemá k zachovanej architektúre - jej počiatočnej stavebnej vrstve bezprostredný vzťah. Už v roku 1255 je spomenuté odlišné patrocinium kostola - Blahoslavenej Panne Márii a Všetkým svätým (Rupp, 1870, 98). Pre časové lokalizovanie najstaršej fázy kláštorného kostola môže mať tento letopočet podstatný význam: azda už okolo r. 1255 je možné situovať vznik jednolodia s kvadratickým chórom.

*

Približne rovnakému slohovému stupňu ako architektúra prvej stavebnej fázy trnavských klarisiek zodpovedá aj fragment odkrytých nástenných malieb v deštruovanej segmentovo ukončenej sedilii v južnom múre chóru. Sedilia je primárne spätá s murivom so škárovanou úpravou, bola zrušená už pri nasledujúcej prestavbe chóru - keď do nej vložili kamennú profilovanú sedáciu niku. Maľba je na tvrdej našedlej hladenej omietke a na vrstve vápenného náteru. Zachovala sa na časti pravej hrany, v záklenku, ako aj na zadnej ploche sedilie. Má dekoratívny charakter: tapetový vzor pozostáva z kruhových motívov s vloženými päľlistovými ružicami. Celá je plošne pojednaná, je kontúrovaná čiernou obrysou líniou s rytou predkresbou. Obvodové kruhy obmieňajú tmavo a tehlovo červenú výplň plochy, vnútorné kružnice striedajú šedomodrú a bielu. Ruže v strede terčov sú striedavo biele a červené s bielymi a červenými kruhovými stredmi. Do plôch medzi kruhmi sú vložené tyrkysovo zelené a biele kvety. Časové zaradenie maľby bez poznania súvislosti premien architektúry by bolo nesporne ťažké, majúť na zreteli istú ustálenosť ornamentálneho repertoáru stredovekého nástenného maliarstva. Fragment v sedilii má geometrický základ a ako druhotný k nemu pristupuje naturalizujúci motív - päľlistová ruža, ktorá je ale štylizovaná.

I keď motív ruže v nástennom maliarstve gotiky patrí k najobľúbenejším dekoratívnym i významovým elementom, ako to dokladajú početné príklady, stupeň štylizácie motívov maľby v Trnave - jej interpretovanie a kombinovanie s geometrickou kruhovou sieťou ju do istej zblížuje ešte s obdobím skorším. Preto aj bez poznania priamej predlohy, či bližších analógií (azda ním mohol byť dobový vzorník, či knižné maliarstvo), nič nebráni zaradeniu maľby do obdobia okolo alebo pred rok 1300, krátko po dokončení pravouhlého chóru klariského kostola.

*

Do obdobia niekde medzi obe hlavné stredoveké stavebné fázy klarisiek v Trnave je nutné klásť vznik lettnera vo východnej časti lode (pred triumfálnym oblúkom), ktorého stopy boli zistené sondážou. I keď jeho presné datovanie nie je možné pre absenciu akéhokoľvek určovacieho materiálu, domnievame sa, že vzhľadom k charakteru nálezu a jeho funkcii najmä u mendikantov, lettner mohol vzniknúť skôr časovo bližšie k prvej stavebnej vrstve, avšak voči ktorej sú už jeho fragmenty sekundárne. Nálezy predstavujú negatívne odtlačky lomených oblúkov na oboch stranách murív lode pri triumfálnom oblúku. Lomené oblúky boli už druhotne vsekane do muriva s utahovanou ložnou maltou, ich zachované stopy majú nerovnomernú šírku (do 20 cm), s výškou nad 400 cm a vrcholom cca 50 cm pod dnešnými rímsami na triumfálnom oblúku. Na rebrovú klenbu poukazujú aj nálezy zasekaných kamenných konzol v kútoch lode (zistené vo výške cca 230 cm od dnešnej podlahy). Šírka (rozpätie) oblúkov je cca 180 cm. K deštrukcii lettnera došlo zrejme až pri ranobarokovej prestavbe lode, pri úprave víťazného oblúka a vysvätení nových oltárov v lodi kostola v r. 1629, kedy boli plastické časti lettnera odstránené a zosekané, stopy po nich v murivách vyplnené tehlovými úlomkami a omietnuté.

Pôvodnú podobu častí komplexu lettnera môžeme dnes iba čiastočne rekonštruovať v pôdorysných tvaroch a čiastočne aj v priestorovej situácii. Jeho forma zrejme vyplynula z dvoch momentov: pôdorysne ho vymedzovali šírky lomených oblúkov, ktoré nad štvoruholníkovým pôdorysom vytvárali priestor s jedným poľom krížovej, zrejme rebrovej klenby. Z klenbových tvarov poznáme iba oblúky čelné, iné výškové momenty sú nám neznáme. Rovnako nepoznáme ani tvary zvedenia oblúka - celú do lode otvorenú časť mohol niesť stĺpik. Oblúky s jedným poľom klenby situované vo východnej časti plochostropej lode povedľa oboch strán triumfálneho oblúka vytvárali cibóriá (baldachýny), pod ktorými boli situované oltáre. Na existenciu oltárov poukazuje aj malý výklenok, zrejme pastofórium, v južnej stene lode (pod baldachýnom).

Tvar, aký mal lettner medzi oboma kútovými baldachýnmi (teda v rozpätí otvoru triumfálneho oblúka) nie je možné predbežne bez archeologického výskumu lode rekonštruovať. Dá sa však predpokladať jeho súvislá pevná konštrukcia, v celej šírke lode, ktorú by

Obr. 10. Rekonštrukcia kostola z 2. fázy.

mohlo naznačovať aj prístupové schodisko na jeho vrchnú časť, zistené v stopách v južnej stene lode hneď vedľa odtlačku oblúka baldachýnu (s ktorým bolo funkčne i stavebne previazané). K nálezom súvisiacim s čelnou stenou lettnera patrí zosekaný kamenný fragment (zrejme pôvodne ukončujúci článok), evidentný v južnej stene lode pod parapetom okna (v prvej osi), nadväzujúci na konštrukciu baldachýnového oblúka.

Nález lettnera je unikátny v kontexte pamiatok mendikantských stavieb Slovenska, a to i napriek silne torzovitému stavu, ktorý snáď bude možné korigovať ďalšími výskumami (najmä po demontáži barokových oltárov v tejto situácii). Doterajšie doklady tohto dôležitého významového i konštrukčného prvku z nášho územia sú iba minimálne a zostávajú interpretačne nepovšimnuté: patria k nim najmä náznaky lettnera z bratislavských františkánov, kde na jeho existenciu poukazujú niektoré stavebné momenty v okolí triumfálneho oblúka, ako aj stopy lettnera v suterénnom priestore v košických dominikánoch.

Užívanie lettnera u mendikantov zdôrazňovali stavebné regule: napríklad pre dominikánske kostoly ho predpísali už v r. 1249. V nemeckom prostredí sa lettner rozšíril až v r. 1260-1270, v Rakúsku ešte o čosi neskôr (Binding, 1982, 473). Z viacerých maďarských dokladov spoľahlivo (na základe stavebnej plastiky) sú datované zvyšky lettnera z františkánov v Šoproni (Nemes, 1994, 258 an.) i nálezy z dominikánov na Budíne, pochádzajúce zo sedemdesiatych rokov 14. storočia (Gyúrky, 1994, 128-129).

Datovanie vzniku lettnera v trnavských klariskách je neisté: ako bolo uvedené, lettner je voči prvej stavbe sekundárny a rovnako ako druhotný sa javí aj k neskoršej gotickej prestavbe - do možného upresnenia ho možno zaradiť iba rámcovo do 14. storočia.

*

Ako podstatný zásah do charakteru kláštorného kostola trnavských klarisiek možno charakterizovať jeho druhú stredovekú stavebnú vrstvu, ktorá zmenila pôvodný kvadratický chór na polygonálne uzavretý a doplnila jeho architektúru novými kamennými tvaroslovnými článkami. Z nich najvýznamnejšia je rebrová klenba v chóre s listovými a figurálnymi konzolami, kamenná sedília a severný vstupný portál. Prestavbou sa takmer úplne potlačil a pretvoril jeho skorší charakter. Zrejme okrem obvodových múrov lode s okennými výrezmi, šírkového rozmeru chóru, všetky pôvodné stavebné detaily sa dostali do sekundárnej polohy, alebo ich zrušili či deštruovali úplne.

Azda i tým, že k druhej stavebnej vrstve (druhej gotickej) nie sú známe písomné pramene, v doterajšej umelecko-historickej literatúre jej časové vymedzenie nie je zjednotené. Henszlmann slohovo jednotné články rozdelil dokonca na dve skupiny: konzoly hoci presne nedatoval, určil ich výskyt od konca 13. storočia až po 16. storočie; rebrá klenby so vstupným severným portálom začlenil na koniec 15. storočia. (Henszlmann, 1880, 218-219). Autori v trnavskom jubilejnom zborníku tiež nenašli spoločný názor: Postényi kládol gotickú svätýňu s bránou do 15. storočia (Postényi, 1938, 89), Loubal do 14. storočia (Loubal, 1938, 133). Príbuzný dátum uviedol i A. Jursa, bližšieho však vymedzil do jeho druhej polovice, s tým, že na kostole okrem iných detailov, sa zachovali datujúce okná s trojlístovou kružbou, dnes na kostole neevidentné (Jursa, 1957, 101). O profilovaných gotických oknách sa zmienil i Súpis pamiatok na Slovensku s určením gotickej stavby do 14. storočia (Súpis, 1969, 319). Viac ráz sa datovania gotickej prestavby klarisiek dotkol V. Mencl: jeho staršie vročenie sa vzťahuje na prvú polovicu 14. storočia, keď kládol klariskú prestavbu do doby vzniku kostola sv. Heleny v Trnave (Mencl, 1938, 48), novšie sa kostola dotkol v publikovanom posudku dizertačnej práce J. Bureša, s datovaním presbytéria do druhej štvrtiny

Obr. U. Konzola s divým mužom v chóre z 2. fázy.

14. storočia (podľa listov na konzolách) (Mencl, 1971, 253). Doteraz najdôkladnejšie sa zaoberal klariskami J. Bureš v práci o architektúre slovenských mendikantov, kde ich stredovekú podobu datoval do poslednej tretiny 14. storočia (Bureš, 1966, 253 an.).

Pre časové situovanie fázy vzniku polygonálneho záveru chóru s tvaroslovnými detailami, snáď najpodstatnejšou sa zdá analýza jednotlivých prvkov stavby a ich slohových znakov. Ale východiskovým bodom jej celkového hodnotenia bolo zistenie staršej fázy, na základe murív ktorej bolo vlastne možné stanoviť rozsah premien v hmote kostola - teda základom skúmania boli opäť murivá so štruktúrovanou škárou. Nové murivo, budované z tehál príbuzných rozmerov ako objekt z 13. storočia, už nemalo škárový raster.

Nový chór šírkoivo vymedzili zvyšky štruktúrovaných murív, na ktoré bol nasadený polygonálny uzáver, so začiatkom polygónu približne v miestach dĺžkového ukončenia chórového kvadrátu. Murivo polygónu bolo so starším murivom v dolných častiach len voľne previazané, asi od výšky obiehajúcej rímsy podokenného bankálu bol nasadený nový múr, ktorý polygón s dĺžkovými murivami previazal. Vytvorenie nového chóru malo za následok i zrušenie pôvodne jedného poľa klenby nad kvadrátom svätyne, ako aj nové preklenutie chóru, skladajúce sa z jednoho poľa krížovej rebrovej klenby a päťosminového záveru. Chórový záver presvetľovali výrezy troch okien, ktorých mierne zošikmená špaleta má hrotité zakončenie, avšak kamenný okenný rám pri zosekaní kružieb v neskoršej (ranobarokovej) prestavbe bol zmenený domurovaním na polkruhovo ukončený.

Ostenie okna (v interiéri i exteriéri) bolo vytvorené striedaním kamenných a tehlových častí, kde na tehlových úsekoch bola zachovaná hladená biela omietka nanosená v rovnakej výške ako vystupujú kamenné kvádre špalety nad povrch múru. Okná chóru majú v exteriéri i v interiéri zachovaný široký bankál, vo vnútri svätyne pokračujúci vo forme súvislej rímsy okolo jej obvodu. Obdobná rímsa bola sondami zistená na severnom (vonkajšom) múre chóru (dnes v interiéri sakristie, s osekaným profilom). Rovnako osekaný profil má tiež časť rímsy na obvode chóru v jeho interiéri - zosekanie vzniklo zrejme pri osadení barokového oltára. Na prerušované úseky bankálovej rímsy výškovo nadväzovali rímsy príložkových oporných pilierov záveru s tromi stupňami plochých pultových striešok. Všetky rímsy (oporných pilierov, bankál, podstrešná rímsa) majú zhodný profil - ich zošikmení strieška je zo spodnej strany polkruhovo vyžľabená.

Najdôležitejším počinom tejto slohovej fázy bolo už spomenuté zaklenutie chóru. Jeho základným prvkom je raz vyžľabené klinové rebro, dosadajúce na polygonálnu kryciu (neprofilovanú) dosku konzoly. Konzoly v ornamentike kombinujú rastlinné - listové prvky s motívmi figurálnymi. Rastlinná ornamentika je výrazne plasticky modelovaná, v jej repertoárii zaznamenávame laločnaté tvary, aj drobné nakučeravené formy s guľovými výdutinami. Okrem voľného kladenia listového ornamentu, viacero konzol obsahuje symetrický motív listového úponku s ústrednou osovou maskou - divým mužom, na ktorom sa úponkový prvok uplatňuje ako prechod do vlasov a fúzov. Istý stupeň rustikálnosti, príznačný pre masky, charakterizuje aj ďalšiu figurálnu plastiku - konzolu s bojujúcimi zvieratami a tiež záverový svorník klenby s reliéfom Agnus Dei.

Okrem klenbových konzol a priebežnej rímsy, ktoré zrejme tvorili jediné architektonické prvky, členiace stenu v chórovom priestore, v jeho južnom múre k rovnakej stavebnej vrstve patrí i kamenná segmentová sedilia. V jej jednoduchom profile sa uplatňuje oblý prút dosadajúci priamo do naklonenej soklovej časti. Sedilia nieje zachovaná v úplnosti - jej spodná rímsa je zosekaná. Rovnaký motív - oblý prút, tvorí ústredný prvok aj na vstupnom portále kostola s lomeným záklenkom v severnom múre lode, kde je kombinovaný s polkruhovými širokými výžľabkami. Plochú nálevkovite zošikmenú trnož portálu prestupuje hlavný oblý prút ukončený polygonálnym soklíkom, naviac podopretým drobným motívom konzoly. Oblý prút spojený s výžľabkom sa v profile portálu opakuje i v rímse sokla. Osadenie vstupného portálu do staršieho muriva so štruktúrovaním je už sekundárne, rovnako však sekundárne je murivo západne od portálu, patriace k ranobarokovej prestavbe kláštorného kostola. Vtedy asi došlo k porušeniu skladby jeho kamenných častí: kým

ľavá časť zostala takmer intaktná, ostenie v pravej časti i s úsekom záklenku sa pri rozrušení murív mierne posunuli.

Nový severný portál bol pravdepodobne jediným zásahom z druhej vrstvy do lode kostola, ktorá ani v tejto fáze nebola zaklenutá. Nepriamo to dokazuje jednak absencia akýchkoľvek oporných pilierov na severnej a tiež na južnej strane lode (kde predpokladáme situovanie stredovekého kláštora), ako aj nezachovanosť žiadnych fragmentov staršej klenby. Loď teda i v tomto čase (i dlho potom) zostala plochostropou sálou, zodpovedajúcou duchu mendikantských stavieb, ku ktorej sa pripájal novovytvorený polygonálne uzavretý chór, oddelený od lode lettnerom. Nielen v trnavských klariskách, ale aj v iných mendikantských kostoloch boli od neskorého 13. storočia nahrádzané staršie, najmä rovno ukončené chóry novšou formou s polygonálnym ukončením svätyne, pripomínajúcou samostatnú kaplnku, odkazujúce na tradíciu typu *Ste. Chapelle* (Marosi, 1994, 47).

Ak z funkčného a typologického hľadiska trnavský kostol klarisiek s jeho fázou polygonálneho chóru, je medzi slovenskými mendikantskými pamiatkami nesporne zaujímavou stavbou, jeho význam podčiarkujú i slohové znaky - je dokladom udomáčňovania podunajských impulzov v gotickej architektúre Slovenska. Naznačuje to architektonická plastika chóru, zvlášť konzola s divým mužom, ktorej prítomnosť vo viedenskej architektúre je doložitelná už od šesťdesiatych rokov 14. storočia v kostole sv. Štefana (*Eligiuskapelle*), alebo vo viedenských augustiniánoch, kde sa motív uplatňuje vo svorníku (Zykan, 1968, 14—15). Zo slovenských pamiatok isté analógie k stavebnej plastike klarisiek predstavuje najmä kláštorný kostol v Hronskom Beňadiku, stavaný azda v poslednej tretine 14. storočia (a dokončený neskôr), kde sa vyskytuje okrem konzol s divým mužom i rastlinná ornamentika s viacerými variáciami kučeravých listov. Podobne isté styčné body je možné nájsť aj vo viedensky orientovanej stavebnej plastike Bratislavy z druhej polovice 14. storočia. Precizovanie štýlových väzieb architektonickej plastiky z Trnavy si vyžaduje samostatnú štúdiu, ale predbežne sa dá zaradiť spolu s celou prestavbou kostola do záveru 14. storočia.

Podstatne do výrazu a usporiadania pôdorysu klariského kostola zasiahlo ešte 17. storočie, kedy ho dostavali do dnešnej dĺžky. Jeho hmotu ukončili predstavanou vežou na západnej strane a predĺženú časť lode rozdelili na dve podlažia: prízemie slúžilo ako rektórium a na poschodí vznikla tribúna mníšok (oratórium). Loď zaklenuli krížovou klenbou s jemnou italizujúcou štukovou ornamentikou. Táto prestavba štýlovo patrí do okruhu stavby trnavského univerzitného kostola. Uskutočnený výskum priniesol aj k barokovej úprave viaceré zistenia, ktoré sa však vymykajú predmetu tejto štúdie.

Samostatným problémom je aj výskum budov kláštora, realizovaný iba veľmi obmedzene, vždy v „závese“ za menšími stavebnými úpravami, ktoré sledujú pracovníci Pamiatkového ústavu v Trnave. Ukazuje sa, že niektoré časti kláštora napriek výrazným barokovým úpravám majú stredoveké jadro, potvrdené okrem iného aj škárovaným tehlovým murivom, zhodným s prvou stavebnou fázou kostola.

Literatúra

- ALTMANN, J., 1994: A óbudai és budavári ferences templom és kolostor kutatása. In: *Koldulórendi építészet a kozépkori Magyarországon*. Budapest, 137-152.
- BINDING, G., 1982: Die Franziskaner-Baukunst in deutschen Sprachgebiet. In: *800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters*. Krems-Stein, 431-460.
- BUREŠ, J., 1966: Středověké stavby slovenských mendikantů. Nepublikovaná dizertačná práca.
- DONIN, K. R., 1935: Die Bettelordenkirchen in Österreich. Baden bei Wien.
- GYURKY, H. K., 1981: Das mittelalterliche Dominikanerkirche in Buda. Budapest.
- GYURKY, H. K., 1994: A domonkosrend kozépkori kolostorai Budán. In: *Koldulórendi építészet a kozépkori Magyarországon*. Budapest, 121-135.
- HARIS, A., 1994: A vasvári domonkos kolostor építéstörténete. In: *Koldulórendi építészet a kozépkori Magyarországon*. Budapest, 197-234.
- HENSZLMANN, I., 1880: Magyarország csúcs-íves stílu muemlékei. Budapest.
- JURSA, A., 1957: Trnava. Pamiatky a múzea, VI, 98-113.

- KARÁCSONYI, J., 1922, 1924: Sz. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I—II. Budapest.
- KOVAČOVIČOVÁ-PUŠKÁROVÁ, B.-JANKOVIČ, V., 1965: Kostol sv. Alžbety v Kaplnaj pri Bratislave. In: Zo starších výtvarných dejín Slovenska, 53-66.
- LOUBAL, A., Krátke dejiny architektúry, sochárstva a maliarstva v Trnave. In: Trnava 1238-1938. Trnava, 124-155.
- MAROSI, E., 1994: A koldulórendi építészet Magyarországon. In: Koldulórendi építészet a kozépkori Magyarországon. Budapest, 39-62.
- MENCL, V., 1938: Středověká města na Slovensku. Bratislava.
- MENCL, V., 1971: Posudok kandidátskej dizertačnej práce J. Bureša Středověké stavby slovenských mendikantů. ARS, č. 1-2, 252-256.
- NEMES, A., 1994: A soproni egykori ferences templom szentélyrekesztojének toredékei. In: Pannonia Regia. Művészet Dunántúlon 1000-1541. Budapest, 258-259.
- ORIŠKO, Š., 1978: Trnava, býv. kostol klarisiek. Nálezová správa výskumu. Projektový ústav kultúry Bratislava, rukopis v archíve Krajského strediska Pamiatkového ústavu v Trnave.
- ORIŠKO, Š., 1984: Trnava, bývalý kostol klarisiek. Pamiatky a príroda, XIV, č. 6, 23-24.
- ORIŠKO, Š., 1993: Kostol Nanebovzatia P. Márie v Trnave. In: Trnava - Mestská pamiatková rezervácia. Zost. Žuffová, J., Bratislava-Trnava, 46-47.
- POSTÉNYI, J., 1938: Z minulosti Trnavy do prevratu (1918). In: Trnava 1238-1938. Trnava, 5-96.
- ROHÁČ, J., 1989: Stredoveká Trnava. In: Dejiny Trnavy. Zost. Šimončíč, J., Watzka, J. Trnava, 34—72.
- RUPP, J., 1870: Magyarország helyrajzi története. I, Pest.
- SÚPIS, 1969: Súpis pamiatok na Slovensku. III, Bratislava.
- ZYKAN, J., 1968: Zur Bauplastik von St.Stephan. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege. Heft 1, 6-15.

Zusammenfassung

Die Kirche des Klarissenordens in Trnava

(Beitrag zur Problematik der mittelalterlichen Architektur der Mendikanten)

Die Erforschung der wenig bekannten Kirche der Klarissen in Trnava brachte mehrere wertvolle Erkenntnisse von der Architektur der Bettelorden im Mittelalter.

Die Klarissenkirche in Trnava dokumentiert die erste bekannte Absiedlung der Mendikanten in der Slowakei, und es ist wichtig, ihre älteste Architektur zu kennen. Den Bau können wir zum Jahre 1255 datieren, in dem die Einweihung der Kirche der Hl. Jungfrau erwähnt ist. Das primäre Identifizierungsmerkmal des Baues stellt das Ziegelmauerwerk mit der speziellen Herrichtung der Fugen zwischen den Ziegeln dar, gleich wie bei anderen Bauten aus der Anfängen der Stadt Trnava. Die Kirche hatte den Einschiffgrundriß mit dem geraden Chorveschluß. Es handelt sich um den Typ, der auch in anderen frühen Mendikantenkirchen (z. B. Öbuda, Franziskaner, Veszprem, Dominikaner, Vasvár, Dominikaner) belegt ist. Man nimmt voraus, daß die Bettelorden diese einfache Bauform aus der Dorfarchitektur oder von kleinen Klosterkirchen anderer Kongregationen übernahmen. Die nächste Analogie der Trnaver Klarissen stellt die Pfarrkirche in Kaplnä (um 1244) dar, die an die Tradition der Ziegelarchitektur in der Südslowakei anknüpft. Gegen Ende des 14. Jhs wurde der gerade Chorverschluß der Klarissenkirche zum polygonalen umgebaut und der Bau mit dem Bildwerk und Elementen ergänzt, die den Zusammenhang mit der Architektur des österreichischen Donaulands belegen. Einzigartig ist auch der gefundene Torzo vom gotischen Lettner, der den Chor vom Schiff trennte.

Abbildungen:

1. Trnava, die ehemalige Klarissenkirche, Anblick vom Nordosten.
2. Ziegelmauerwerk mit Fugen im Chor.
3. Der gerade Verschluß der Kirche aus der ersten Phase.
4. Rekonstruktion der Kirche aus der ersten Phase.
5. Mendikantenkirchen mit dem geraden Verschluß: a) Dominikaner, Vasvár (Haris, 1994), b) Franziskaner, Öbuda (Altmann, 1994).
6. Kirchen mit dem geraden Verschluß: a) Kloster unter Zniev (Könyöky, Archiv OMF, Budapest), b) - Kaplnä, Rekonstruktion (Puskarovd, 1965).
7. Sedilefragment aus der ersten Phase und Sedilien aus der zweiten Phase im Chor.
8. Malerei eines Sediles aus der ersten Phase.
9. Abdrucke von den Bögen des destruierten Lettners, Nordostecke des Schiffs.
10. Rekonstruktion der Kirche aus der zweiten Phase.
11. Konsole mit dem Waldmensch im Chor aus der zweiten Phase.